

บทความทั่วไป

ธีระพัฒน์ สมบติวงศ์
ศุนย์เทคโนโลยีโลหะและสัมภาระชาติ

Wะเครื่องและพระพุทธรูปมีการสร้างกันมาตั้งแต่สมัยโบราณ คงไม่มีใครที่จะทราบจุดเริ่มต้นที่แน่นอนของการสร้างขึ้นมาได้ด้วยจากการคาดเดาและทำนายจากหลักฐานทางโบราณคดีซึ่งจะให้คำแปรต่าง ๆ มากรายแก่นรุ่นหลังอย่างเรา ๆ ได้ศึกษาอันได้แก่ ศิลปะต่าง ๆ ของแต่ละยุคสมัย และความเก่าแก่ของเนื้อวัสดุที่ใช้สำหรับสร้าง เป็นต้น พระพุทธรูปสร้างขึ้นเพื่อเป็นพุทธานุสรณ์แทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเพื่อเป็นที่เคารพสักการะบูชาของพุทธศาสนาเช่นกันทั้งหลาย ซึ่งเป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนาจากถึงปัจจุบันนี้ สำหรับพระเครื่องหรือเรียกชื่อเต็ม ๆ ว่า พระเครื่องราชของขลัง หรือวัตถุมงคล สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจสำหรับผู้ที่มีไว้บูชาทั้งติดตัวและไว้ที่ห้องหรือห้องพระ และบูชาเพื่อเป็นศิริมงคลแก่ชีวิตตามความเชื่อถือต่อ ๆ กันมา พระเครื่องอาจไม่ได้หมายถึงลัญลักษณ์แทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นแต่จะรวมถึงเทพเจ้าและสิ่งต่าง ๆ ที่มนุษย์มีความเชื่อและนับถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สามารถคุ้มครองและให้โชคมาแก่ชีวิตได้ สำหรับวัสดุที่ใช้สร้างพระเครื่องและพระพุทธรูปมีเป็นจำนวนมากมาก จนนับไม่ถ้วนมีทั้งอินทรีย์และอนินทรีย์วัตถุตามแต่ความเชื่อของบรรพบุรุษของเราที่จะใช้สร้าง แต่เมื่อจำแนกประเภทแล้ว สามารถจำแนกได้ดังนี้คือ ดิน โลหะ ผงวิเศษ ชากลิสงมีชีวิตว่าน และแร่ธาตุต่าง ๆ เป็นต้น สำหรับในความนี้จะขอกล่าวถึงเฉพาะโลหะเท่านั้น

โลหะ

สำหรับ พระเครื่อง
และ พระพุทธรูป

สุดยอดโลหะของไทย

สำหรับโลหะที่ถือว่าเป็นสุดยอดของโลหะไทยสำหรับสร้างพระเครื่องและพระพุทธรูปตั้งแต่สมัยโบราณก็เป็นต้นมาได้แก่

ทองคำ (gold) แหล่งแร่ทองคำที่เป็นที่รู้จักของไทยส่วนใหญ่จะอยู่ทักษิณใต้ที่มีชื่อเสียงได้แก่ อ.บางสะพาน จ.ประจวบคีรีขันธ์ ที่บ้านโตะปะ อ.สุクリน จ.นราธิวาส เป็นต้น ส่วนทางภาคอื่น ๆ ก็มี เช่น กันได้แก่ ที่ อ.วังชิ้น จ.แพร่ ที่บ่อทองหนองลัง จ.สระบุรี เป็นต้น และนอกจากนี้ยังมีอีกมากมายหลายแหล่งทั่วประเทศ

ทองสัมฤทธิ์ (bronze) เป็นโลหะผสมระหว่างทองแดงเป็นเนื้อหลักประมาณ 70% ที่เหลืออีก 30% เป็นโลหะ ทอง เงิน เหล็ก ดินบุก ตะกั่วและปรอท และในบางครั้งก็จะมีการเติมสังกะสีลงไปประมาณไม่เกิน 4% เพื่อให้น้ำโลหะไหลดีอย่างต่อเนื่องในขณะที่เทลงแบบ

ทองเหลือง (brass) เป็นโลหะผสมระหว่างทองแดงซึ่งเป็นเนื้อหลักประมาณ 90-95% กับสังกะสีประมาณ 5-10%

เงิน (silver) เป็นโลหะสีขาวบริสุทธิ์ คาดว่าในสมัยโบราณนั้นน่าจะค้นพบในทางภาคใต้หรือไม่ก็นำเข้าจากทวายและที่พนอึกมีที่แหล่งแร่ต่ำกว่า อ.ศรีสวัสดิ์ จ.กาญจนบุรี ซึ่งจะปรากฏแร่เงินผสมอยู่ด้วย

ทองแดง (copper) แหล่งแร่ทองแดงมีอยู่โดยทั่วไปในประเทศไทยแต่แหล่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งสำหรับการสร้างพระนั้น จะต้องมาจากแหล่งแร่จันทึก จ.นครราชสีมา และก็ยังมีแหล่งแร่อีก เช่น ที่ อ.บ่อทอง จ.ชลบุรี ภูทองแดง ภูโล้น อ.สังคม จ.เลย

นาค (tambac) เป็นโลหะผสมระหว่างทองแดงกับทองคำ โดยมีโลหะทองแดงบริสุทธิ์ 3 ส่วนโดยน้ำหนักและทองคำ 1 ส่วนโดยน้ำหนัก

ตะกั่ว (lead) แหล่งที่สำคัญคือ บ่อตะกั่วศรีสวัสดิ์ จ.กาญจนบุรี ในสมัยโบราณนั้นจะผลิตเป็นตะกั่วนม แต่ตะกั่วราย ซึ่งเรียกชื่อตามลักษณะของแบบหล่อหรือกระบวนการหักหินพิมพ์ ถ้าหลอมเทลงแบบหล่อที่มีลักษณะเป็นกรวยหยาหรือฝาขันมครกหยา โลหะตะกั่วที่หล่อออกมามีลักษณะคล้ายกันนมของคนจีนเรียกว่าตะกั่วนม แต่ถ้าหลอมเทเน้าโลหะตะกั่วลงในแบบหล่อที่มีลักษณะเหมือนไม้ไผ่ผ่าครึ่งโลหะ ตะกั่วที่ได้ก็จะมีลักษณะเป็นร่างตามแบบหล่อที่เรียกว่าตะกั่วรางดังกล่าว

ดีบุก (tin) แร่ดีบุกนับว่าเป็นแร่หลักของประเทศไทย หาง่ายในสมัยโบราณ ที่นิยมนำมาสร้างพระได้แก่ ดีบุกจากเมืองตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง เมืองคลอง เมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งมีความเชื่อกันว่าแร่ดีบุกนี้ถ้านำมาสร้างพระเครื่องแล้วจะดีทางด้านคงกระพันชาติ

สังกะสี (zinc) แหล่งที่พบได้แก่ ที่จังหวัดตาก และจังหวัดกาญจนบุรี โดยจะอยู่ในรูปของโลหะสังกะสีผสมดีบุก ทองแดง และตะกั่ว เพียงเล็กน้อย

ชิน เป็นโลหะผสมระหว่างตะกั่วกับดีบุก โดยมีดีบุกเป็นเนื้อหลักประมาณ 70% และมีตะกั่วผสมอยู่ประมาณ 30% พระเครื่องและพระพุทธอรูปเนื้อชินที่หล่อออกมานั้นจะให้ลักษณะสวยงามมาก โลหะเนื้อชินสามารถแยกย่อยได้อีกหลายชนิด โดยพิจารณาตามลักษณะของผิวและสีผิวได้แก่ **ชินเงิน** มีส่วนผสมเป็นดีบุก ตะกั่ว สังกะสี และพลาวน มีลักษณะสีผิวเป็นสีของเนื้อเงินสุก **ชินผสมตะกั่วกับสังกะสี** จะมีผิวออกสีเขียว เวลาเกิดสนิมเมื่อขัดถูจะมีสีน้ำเงินอมเขียวหรือไม่ก็ขาวอมเขียว **ชินตะกั่ว** มีส่วนผสมของตะกั่วนามาก คราบสนิมที่เกิดจะมีสีแดงและอาจจะมีคราบขาวหุ่มสนิมแดงอึกซันหนึ่ง **ชินปรอท** มีส่วนผสมของปrootรวมอยู่ด้วยมีสีผิวคล้ำ ๆ กับชินเงินแต่จะมีคราบปrootเกิดขึ้นที่ผิว **ชินสังกะสี** มีส่วนผสมของสังกะสีมาก สีผิวขาวแบบสีเงิน และจะมีสภาพการแตกดอก ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของสังกะสี **ชินตะกั่วผสมเงิน** ในสมัยโบราณเรียกว่า ชินลังขวนร มีสีขาวปนเหลืองคล้ายผิวไก่สีอ่อน ๆ ถ้าเป็นองค์เล็ก ๆ บางครั้งสามารถข้อไปломาได้แต่ไม่หัก

นวโลหะ เป็นโลหะ 9 ชนิดหลอมรวมกัน ได้แก่ ชินหนัก 1 บาท พลาวนหนัก 3 บาท เหล็กหนัก 3 บาท โลหะทองแดง มงคลชนิดหนึ่งหนัก 4 บาท ปrootหนัก 5 บาท สังกะสีหนัก 6 บาท ทองแดงหนัก 7 บาท เงินหนัก 8 บาท และทองคำหนัก 9 บาท

สัตโลหะ เป็นโลหะผสมหลอมรวมกัน 7 ชนิด ได้แก่ พลาวนหนัก 1 บาท เหล็กหนัก 2 บาท ปrootหนัก 3 บาท สังกะสีหนัก 4 บาท ทองแดงหนัก 5 บาท เงินหนัก 6 บาท ทองคำหนัก 7 บาท

ปัญจโลหะ เป็นโลหะผสมหลอมรวมกัน 5 ชนิด ได้แก่ เหล็กหนัก 1 บาท ปrootหนัก 2 บาท ทองแดงหนัก 3 บาท เงินหนัก 4 บาท ทองคำหนัก 5 บาท

สามกษัตริย์ เป็นโลหะมงคลชีวิต 3 ประการตามความเชื่อโบราณประกอบด้วยโลหะ 3 อย่างคือ เงิน ทองคำ และนากระเมพัตร เป็นโลหะผสมที่มีพลาวนผสมอยู่ เนื้อสีเขียวเข้มคล้ายปีกแมลงทับ เนื้อเขียว ประาะแตกง่าย

พระเครื่องและพระพุทธอรูปเนื้อโลหะของไทย

ถึงตอนนี้เราจึงได้รู้จักกับสุดยอดโลหะของไทยเราแล้ว โลหะต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ล้วนแต่เกี่ยวข้องกับการสร้างพระทั้งล้วน ซึ่งเป็นผลมาจากการค้นพบและสรรสร้างโดยบรรพบุรุษของเรา และได้สืบทอดต่อแนวมาจนถึงปัจจุบัน เมื่อกล่าวถึงพระเครื่องเนื้อโลหะแล้วเราจะเห็นได้ว่ามีอยู่มากมายหลายแบบและหลายพิมพ์ตั้งแต่โบราณกาลเป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน แต่ที่พบเห็นกันโดยทั่วไปในปัจจุบันก็พอจะแนกประเภทได้ดังต่อไปนี้ คือ พระเนื้อชิน พระเหรี้ยวน พระกรรง - ชัยวัฒน์ - รูปหล่อ และพระพิมพ์อื่น ๆ ในยุคปัจจุบัน

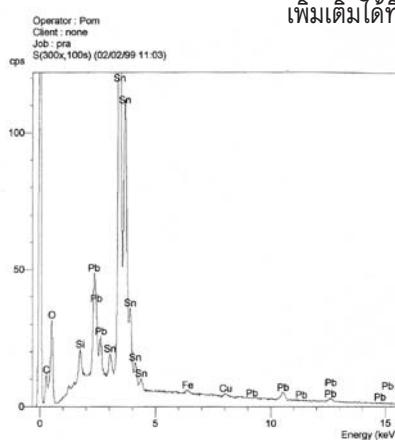
พระเนื้อชิน ในสมัยโบราณนิยมสร้างพระเนื้อชินกันมาก เพราะว่า โลหะเนื้อชินน้ำหนักเบาและมีมากอีกทั้งยังหลอมง่าย มีจุดหลอมเหลวที่อุ่นภูมิไม่สูงนัก น้ำโลหะไหลดี เย็นตัวเร็ว ซึ่งมีความเหมาะสมกับสภาพการสร้างพระในสมัยก่อน (เช่น สุกไกย อุญญา) เป็นอย่างมาก ดังนั้นจึงไม่น่าสงสัยเลยว่าทำไมพระเครื่องในสมัยนั้นจึงมีแต่พระเนื้อชินเป็นส่วนใหญ่ และมีเรื่องที่น่าสนใจอุญญาที่ว่าค่านิยมในยุคสมัยก่อนนั้นขาดแคลนพบโลหะชินได้อย่างไร ลองคิดดูว่าถ้าเราเกิดในยุคหนึ่งเราจะค้นพบโลหะชินได้หรือไม่? อย่างไร? สำหรับตัวอย่างพระเครื่องเนื้อชินสมัยโบราณที่น่าขึ้นจากกรุในปัจจุบันนั้นมีอยู่มากมาย แต่ที่เป็นยอดนิยมในปัจจุบันได้แก่ พระตรรคุลพระร่วงทั้งพิมพ์ยืนและนั่ง เช่น พระร่วงยืนสนิมแดง ของกรุในจังหวัดสุกไกย ลพบุรี และสุพรรณบุรี ซึ่งปัจจุบันนี้หาดูของแท้ ๆ ลักษณะนี้หายากยิ่งกว่าเงินเข้มในมหาสมุทร ส่วนมากคนมีฐานะจะกวนซื้อไปเก็บไว้หมด นอกจากนี้แล้วยังมีพระยอดขุนพล พระพุทธายาน พระมหาเศวต พระท่ากระดาน พระชินราชใบเสมา พระชินสีห์ พระท่ามະปรางค์ พระอุทกง และพระนาคปรก เป็นต้น และในสมัยปัจจุบันก็ยังมีการสร้างพระเนื้อชินอยู่ เช่น กัน มีตัวอย่างให้เห็น เช่น พระพิมพ์ของหลวงปู่คุณวัดปากคลองมะขามเฒ่า จ.ชัยนาท พระลีลา 25 พุทธศตวรรษของพุทธอมนฑล (สร้างเมื่อปี พ.ศ. 2500) จ.นครปฐม และพระพิมพ์ปิดตา-มหาอุตม์ของพระเจ้าจารย์ต่าง ๆ เป็นต้น

ภาพที่ 1 พระร่วงขึ้นสนิมแดงพิมพ์เหล็กโดย กรุวัดปูบัว จ.สพารธรรมบูรี เป็นพระเนื้ออิฐเคลือบ ศิลปะสมัยพุทธ มีอายุประมาณ 700 - 800 ปี จะเห็นว่าฝีกรานสนิมสีแดงปลีกจากดินเคลือบคิ่วอยู่ทั่วทั้งองค์พระ และฝีกรานที่สีขาวปักคุณอยู่บนสนิมแดงปลีกมีคุณเป็นห่อห่ม ๆ สวยงามมาก

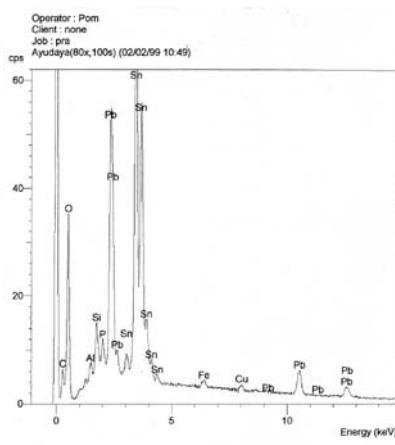
ภาพที่ 2a พระร่วงขึ้นปางปีกโลก กรุสรวบโคลา จ. สุโขทัย เป็นพระเนื้ออิฐเคลือปะสุโขทัย

ภาพที่ 2b スペクトرومแสเดงผลการวิเคราะห์ธาตุที่เป็นองค์ประกอบของพระเครื่องที่แสดงไว้ในภาพที่ 2a โดยใช้เทคโนโลยี Energy Dispersive Spectroscopy (EDS) พบว่าพระเครื่ององค์นี้เป็นพระเนื้ออิฐ คือประกอบไปด้วยธาตุหลักได้แก่ ดีบุก (Sn) และ ตะกั่ว (Pb)

ภาพที่ 3a พระอุทกธูรานบัว 2 ขั้นค่าว่างๆ กรุวัดปูบัว จ.สุโขทัย เป็นพระเนื้ออิฐเคลือปะสุโขทัย พ่วงบรรจุอุปกรณ์ในกรุเป็นเวลานาน จะเห็นครานที่กรุร่องอยู่ทั่วทั้งองค์พระ สร้างขึ้นราบ ๆ สมัยอยุธยาตอนปลาย

ภาพที่ 3b スペクトرومแสเดงผลการวิเคราะห์ธาตุที่เป็นองค์ประกอบขององค์พระนี้จะแสดงไว้ในภาพที่ 3a พบว่าประกอบไปด้วยธาตุหลัก ได้แก่ ดีบุก (Sn) กับ ตะกั่ว (Pb) ดังนั้นพระเครื่ององค์นี้เป็นพระเนื้ออิฐ

พระเครื่องเหรียญ เป็นที่นิยมสร้างกันมากในปัจจุบัน เพราะสามารถสร้างได้ง่ายเนื่องจากมีเทคโนโลยีที่ทันสมัย จะเห็นได้ว่าพระเครื่องที่สร้างเป็นเหรียญนั้นมีเป็นจำนวนมากมายั่งนับไม่ໄດ้ซึ่งจำนวนเหรียญก็จะมีมากตามจำนวนพระเกจิอาจารย์ดัง ๆ ที่ปรากฏขึ้นมา โลหะที่นิยมใช้ในการสร้างพระเครื่องเหรียญได้แก่ ทองแดง ทองเหลือง เงิน ทองคำ นวโลหะ และสัมฤทธิ์ เป็นต้น ตัวอย่างพระเครื่องเหรียญที่เป็นที่นิยมกันในวงการพระเครื่องปัจจุบันได้แก่ เหรียญพระพุทธชินราชออกเลา ปี พ.ศ. 2460 จ.พิษณุโลก เหรียญหลวงพ่อโสธรรูปภาร์ ปี พ.ศ. 2460 จ.ฉะเชิงเทรา เหรียญหลวงพ่อมงคลพิตร ปี พ.ศ. 2460 จ.อุบลราชธานี เหรียญหลวงปู่ศุข วัดปากคลองมะขามเฒ่า ปี พ.ศ. 2466 จ.ชัยนาท เหรียญหลวงพ่อวัดไร่ขิง ปี พ.ศ. 2467 จ.นครปฐม เหรียญหลวงปู่เอี่ยม วัดหนันซึ่ง ยังสี ปี พ.ศ. 2467 กทม. และเหรียญหลวงพ่อเดิม วัดหนองอ้อโพ ปี พ.ศ. 2482 เป็นต้น และนอกเหนือนี้แล้วยังมีอีกมากมายผู้ที่สนใจสามารถศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมได้ที่หนังสือเกี่ยวกับพระเครื่องทั่ว ๆ ไป

พระกริ่ง – พระชัยวัฒน์ – พระรูปหล่อ พระเครื่องทั้งสามประเภทนี้ จริง ๆ แล้วต่างกันที่พิมพ์หรือลักษณะทางกายภาพ แต่ที่น่า Mahmood เป็นพระเกจิเดียวที่นิยมกันที่สุด คือ นำโลหะที่ต้องการจะนำมาสร้างพระมาหลอมให้เป็นน้ำโลหะ จากนั้นก็เทลงในพิมพ์เป็นหลอดห่อหุ้นแล้วห่อหุ้น เนื่องจากกระบวนการหล่อแบบนี้จะเป็นที่นิยมมากกว่าแบบใหม่เพราการหล่อพระในสมัยนี้จะตัดขั้นตอนพิธีกรรมทางศาสนาและความเชื่อออกไปมาก โดยเน้นเทคโนโลยีมากกว่า การหล่อแบบโบราณในยุคแรก ๆ สำหรับพระกริ่งนั้นเมื่อหล่อเสร็จก็จะมีการเจาะรูที่ใต้ฐานองค์พระแล้วก็จะบรรจุเม็ดกริ่งเข้าไปในพิธีที่จะนำเข้าไปในองค์พระดังนั้นเวลาที่เราเขย่าองค์พระจะได้ยินเสียงดังคล้าย ๆ กับเสียงกระซิบ โลหะที่นิยมนำมาสร้างพระกริ่ง พระชัยวัฒน์ และพระรูปหล่อได้แก่ โลหะทองผุส้ม สัมฤทธิ์ นวโลหะ ทองเหลือง ทองคำ เงิน ปืนจั่วโลหะ สัตโลหะ เป็นต้น พระกริ่งและพระชัยวัฒน์ที่เป็นยอดนิยมในปัจจุบันได้แก่ พระกริ่งและพระชัยวัฒน์ ของวัดสุทัศน์ฯ กทม. ที่สร้างโดย สมเด็จพระลังษ์พระราช ฯ และ

พระมหาศรีมหาธรรมบูรพ์ (เจ้าคุณศรี สนธิ) ทุกรุ่นทุกพิมพ์ที่สร้างขึ้นมา
จะเป็นที่เลาะแสวงหาของนักสะสมพระเครื่องเป็นอย่างยิ่ง ส่วน
พระรูปหล่อที่เป็นที่นิยมในปัจจุบันได้แก่ พระรูปหล่อหลวงพ่อเงิน
วัดบางคลาน จ.พิจิตร พระรูปหล่อเหมือน หลวงพ่อเดิม วัด
หนองโพ เป็นต้น

ภาพที่ 4 พระภรรยาเจ้าคุณครี (สันธิ) พิมพ์อุบัตรานามนศ์ วัสดุสักสันฯ กปม.
สร้างเมื่อ พ.ศ. 2486 ทำจากไม้ประลักษณ์ - เป็นพระเครื่องสากาเดิม ๆ
ที่ไม่ได้ผ่านการแกัดแต่งใด ๆ จางจากแกะออกของชาบูเบ้าหล่อ

พระพิมพ์อื่น ๆ ในปัจจุบัน ได้แก่ พระพิมพ์ปิดตา - มหาอุตม์
สร้างจากโลหะชิน ล้มฤทธิ์ ทองผสม เมมพัตร และเมมลิกธ์
เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีพระพิมพ์สมเด็จเนื้อโลหะ ชิ้นโลหะที่ใช้
สร้างส่วนมากจะเป็นโลหะชนิดเดียวกันกับโลหะที่ใช้สร้าง
พระเครื่องและรูปหล่อ และนอกจากนี้ยังมีพระพิมพ์ล้อพิมพ์โบราณ
อีกมากมายซึ่งจะไม่ขอกล่าว ณ ที่นี่

พระพุทธอรูป สำหรับพระพุทธอรูปนั้นจะไม่ออกล่าวใน
รายละเอียดมากนักเพราเมืองเอกลักษณ์ในการสร้างที่ค่อนข้างแน่นอน
จะต่างกันออกไปในแต่ละยุคสมัยเท่านั้นซึ่งจะมีความ
เด่นมากน้อยเพียงใดนั้นขึ้นอยู่กับความเจริญของงานประ
พุทธศาสนาอย่างยั่งยืน ๆ โดยที่ใช้ในการสร้างหรือห่อพระ
พุทธอรูปนั้นโดยปกติจะใช้โลหะสัมฤทธิ์ ทองผสม ทองเหลือง
และทองคำ ด้วยการปั้นรูปที่ถือว่ามีพุทธลักษณะที่งดงามที่สุด
ในปัจจุบันก็คือ พระพุทธชินราช ที่ จ.พิษณุโลก สร้างสมัยสุโขทัย
ตอนปลาย มีลักษณะพระพักตร์แบบสุโขทัยกับเยี่ยงแสน

พระเครื่องและพระพุทธรูปที่สร้างจากโลหะจะมีความ
เลี้ยงหายยิ่งใหญ่ในเรื่องความผูกพันเนื่องจากความซึ้ง อุณหภูมิ
และสภาพแวดล้อมที่ไม่เหมาะสมต่อความคงทนนั้นประกอบกับ
เวลาที่ผ่านไป นอกเหนือนี้แล้วในด้านของการขัดข่วน โคนแร่
กระแทกแร้ง ๆ (ซึ่งเป็นสาเหตุหลักของการแตกหัก) ก็ยังเป็น
อีกสาเหตุหนึ่งของความเลี้ยงหาย และยิ่งไปกว่าความเลี้ยงหายก็คือ
การสูญเสียน้ำเงิน เถ้าเก็บรักษาไม่ดีก็จะถูกขโมยไปอย่างแน่นอน
ดังนั้นสิ่งเหล่านี้เป็นข้อสำคัญอย่างยิ่งที่ควรจะนึกถึงเสมอสำหรับ
ผู้ที่มีพระเครื่องและพระพุทธรูปอยู่ในครอบครอง ขอให้พิระลึก
อยู่เสมอว่า "ของที่มีค่านั้น ย่อมมีค่าอยู่เสมอ" แม้ว่าผู้ที่ได้
ครอบครองจะไม่เห็นคุณค่าของมันก็ตาม แต่เมื่อใดที่ผู้ได้ครอบครอง
นั้นได้เรียนรู้ถึงคุณค่าของมันขึ้นมา เมื่อสูญเสียมันไปแล้ว เมื่อนั้น
ความเลี้ยงหายและเสียใจก็จะเกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ไม่มากก็
น้อยตามคุณค่าของ ๆ สิ่งนั้น

บรรณานุกรม

1. พร้อม สุกันต์ ณ อุบลราช, พระพิมพ์และพระเครื่องปรางช่องไทย, พ.ศ. 2512
 2. เทพชัย กับกอกง, พาดานลั่นพระเครื่องและพระบูชา, พ.ศ. 2512
 3. ภักดี ทรงเรือง, โลหกรรมวัสดุกับการสร้างพระพุทธรูป พระพิมพ์ และวัสดุ ในการบัวปูรปัจฉุณภพเนื้อและผ้า", วารสารโลกวัฒนธรรมและการก่อตัวร่วม, ฉบับปฐมฤกษ์, พฤศจิกายน พ.ศ. 2537, หน้า 95-99